

הרב דוב ברקוביץ הרב עזריאל אריאל עו"ס חדוה אריאל

צניעות במקומות העבודה* (נייר עמדה)

ראשי פרקים:

- א. רקע
- ב. שאלות יסוד
- ג. יישום מעשי
- ד. אפילוג

נספח א – לעובד: "לב יודע מרת נפשו" – המודעות והמעשה – המלצות מעשיות
נספח ב – למעביד: "לא תעמוד על דם רעך" – בעניין מניעת 'הטרדות'
נספח ג – קוד התנהגות במקומות עבודה – איש/אשת ציבור ומעסיקים/ות
בקשרי עבודה עם בני המין השני

א. רקע

לצערנו, עדיין לא נוצרה משנה סדורה דיה בשאלות הנובעות ממציאות של עבודת גברים ונשים אלו לצד אלו במשך שעות רבות בכל יום. השאלות קיימות כמעט בכל מקום עבודה, כולל מוסדות החינוך התורניים. מטרתו של מסמך זה היא להעמיד את העקרונות שעוצבו לאורך הדורות על

* הערת הרב עזריאל אריאל: מאמר זה נוצר בתהליך ממושך, שראשיתו בבית המדרש 'בעולם המעשה' – שפעל בפתח תקווה בשנת תשע"א והיה מיועד לאנשי מעשה המבקשים לכוון את עבודתם המקצועית לאורה של תורה. השאלה הועלתה על ידי הלומדים בבית המדרש, ושם נלמדו הסוגיות העיקריות.

השאלות הופנו אל קבוצה גדולה ומגוונת של רבנים מכל חלקי הציונות הדתית, וטייטה ראשונית של נייר העמדה נכנתה לאור מה שעלה מן הדיון הנוקב שהתפתח בין הרבנים. בכתיבת הנספח המקצועי נעזרתי רבות באשתי, העוסקת שנים רבות בעבודה סוציאלית. הצגת הגרסה הראשונה עוררה דיון נוסף, עמוק לא פחות מן הראשון. בסופו של דבר לקח על עצמו הרב דוב ברקוביץ לנסח את דף העמדה מחדש. גרסה זו, עם חילוקי הדעות שנותרו ביני לבינו, נמסרה לידי אמו"ר, הרב יעקב אריאל, שעבר על הדברים שוב ושוב תוך הכרעה במחלוקות שנותרו והוספת תיקונים משלו. התוצר הסופי מובא בפניכם, כפרי עבודה משותפת של שלושת החתומים על המאמר.

פרשיות שונות שהעסיקו את דעת הקהל בשנים האחרונות – כאשר נשים התלוננו כי נפגעו על ידי עמיתים לעבודה והללו הכחישו את ההאשמות – המחישו עוד יותר את הצורך בהצגת דרך שתצמצם הן את הפגיעות האמיתיות והן את היכולת להגיש תלונות שווא. מאידך, הדיון הציבורי על הסוגיא שזכתה לכינוי 'הדרת נשים' העלתה את הצורך להציג דרך אלטרנטיבית לדרישה להפרדה טוטאלית בין המינים, באופן הפוגע במקום החיים ובכבודם של שני הצדדים.

הדברים באים כנדבך נוסף על גבי המאמרים של הרב אביגדור הנמן והרב יגאל אריאל בספר 'צהר לנישואין' (עמ' 277-290). מאמר זה כולל הרחבות והוספות חשובות לגירסה קודמת שנדפסה בספר **צהר לנישואין**.

ידי חכמי ישראל בשאלה רגישה זו, ולהציע הדרכות מעשיות תוך תשומת לב להיבטים ההלכתיים, הערכיים, החינוכיים והפסיכולוגיים של הנושא – ואף לאתגרים הייחודיים העולים מתוך המאפיינים הייחודיים של מציאות החיים בדורנו.

בדברים הבאים לא נעסוק בשאלות אידיאולוגיות טעונות, אלא נבקש להגדיר את מה שנדרש מעיקר הדין. ואילו כאשר מדובר בשיקולים שמעבר לעיקר הדין – יש לשקול אותם בכל מקרה לגופו, על פי העקרונות של 'משקל החסידות' החותרים לאיזון נכון בין כל הערכים המתנגשים ביניהם באותה סיטואציה¹.

החלק הראשון של המסמך הנו ניסוח של שאלות היסוד ועקרונות השורש בתחום רגיש זה והוא מכיל רשימה של הדרכות מעשיות ברורות. החלקים הנוספים מרחיבים את הדיון ומיועדים להעמקה אישית ולביורור מפורט של ההדרכות, כולל מקורות והסברים.

נדבך מרכזי של המציאות האנושית בחברה הישראלית, גם בציבור הדתי-לאומי, הנו הגברת השיתוף בין גברים לנשים בעבודה. אין כאן המקום לדון בשורשים התורניים ו/או החברתיים למציאות זו. יש בוודאי לתת את הדעת על כך שמצאנו בדברי חז"ל העדפה לבחירת מקצוע שאינו מעורר קשיים בתחום הצניעות². אולם למעשה, לא ניתן להציב חזון בו יחזרו מקומות העבודה להיות נפרדים. מאז שניתן מקום לנשים להשתלב בתחומי דעת ולרכוש מקצוע כגברים, ואף ניתן לכך בסיס על ידי גדולי תורה, אין דרך להחזיר את מחוגי השעון אחורנית.

ראוי שכל אדם יכיר את רגישותו האישית בכל הקשור ליחסים בין המינים – ללא אשליות. מתוך מודעות אישית כנה ייתכן ויהיה מי שיעדיף שמקום העבודה הקבוע שלו יהיה עם עובדים שהם רק בני אותו המין. ככלל – על כל אדם יש להתייחס ברצינות ומתוך אחריות אישית להדרכה של השולחן ערוך, "להתרחק מהנשים מאד מאד"³, כאשר הכוונה היא התרחקות מכל סיטואציה המעוררת את היצרים. עם זאת, יש לקבל גם את הערך שיש

1. עי' מסילת ישרים, פרק כ.

2. עי' קידושין פ"ד מ"ד: "לא ילמד אדם את בנו אומנות בין הנשים".

3. שו"ע אה"ע כא, א: "צריך אדם להתרחק מהנשים מאוד מאוד". צ"ע מדוע הניסוח הוא 'צריך' ולא 'חייב'. וייתכן שזוהי קריאת כיוון כללית, שהמשך ההלכה מפרט, ולא קביעה הלכתית מוחלטת העומדת כשלעצמה. ניתן לבסס את ההבנה הזאת על כך שמשפט זה אינו מופיע לא בדברי חז"ל ולא ברמב"ם.

ב'אפי זוטרי' (מובא באוצר הפוסקים סי' כא אות ב), נכתב שאף שבכל דבר צריך ללכת בדרך האמצע, כאן צריך להתרחק לקצה. אולם הבית שמואל, שם, ביאר שהשו"ע כתב 'מאד מאד' כדי להרגיש את חשיבותה של ההרחקה, בשל השכיחות של המכשול, ולא בהכרח את מידתה של ההרחקה.

ועי' שו"ת באהלה של תורה ח"ה סי' ט, בהקדמה.

בשילוב נשים בעשייה בחברה. מציאות חדשה זו מחייבת אותנו לשאוף ליצירת סביבת עבודה – גם מבחינת האווירה השוררת בה וגם מבחינת נורמות ההתנהגות של העמיתים לעבודה – שתענה על מכלול של דרישות מנוגדות⁴:

- א. בניית מערכת יחסים תקינה, שיש בה גם כבוד ודרך ארץ הדדיים, וגם שיתוף פעולה ועזרה הדדית – הן בין גברים לנשים והן בין דתיים לחילוניים העובדים באותו מקום.
- ב. הפחתה מרבית של המתח הנוצר במפגש שבין המינים.
- ד. מניעת עיסוק בשאלות של צניעות באופן הפוגע בכבוד הבריות ובערכי הצניעות עצמם.
- ג. מניעת תקלות שונות שיכולות לבוא כתוצאה מן העבודה המשותפת: חשיפה לגירויים, היווצרות של קשרים רומנטיים, הטרודת מיניות מסוגים שונים, וכן יצירת עלילות או הפצת שמועות שווא.
- ה. השתלבות נשים וגברים שומרי מצוות בתחומי עשייה והשפעה בחברה הישראלית, מתוך עמדה המבקשת ופועלת לעצב את המציאות ככל האפשר על פי דרכה של תורה ישראל.
- ו. מתן אפשרות מרבית לכל אדם להתפרנס בכבוד מיגיע כפיו ולמצות את נטיותיו וכשרונותיו כפי שנטע בו בוראו.
- ז. ועיקר העיקרים – פיתוח האפשרות לחיות חיי קדושה, כציווי התורה: "קדושים תהיו, כי קדוש אני ה' א-להיכם" (ויקרא יח, א).

ב. שאלות יסוד

- בירור מפורט ומעשי של דרישות אלו מעלה מספר שאלות יסוד:
- א. כיצד נכון להגדיר את הגבולות הנדרשים באשר לקשר חברתי בין עמיתים לעבודה, כיחידים?
 - ב. מהן הדרישות באשר לאווירה במקומות עבודה משותפים, ברמה של המרחב הציבורי?
 - ג. מהי ההדרכה לגבי גבר העובד או לומד עם נשים שבאופן קבוע מתלבשות או מתנהגות באופן בלתי צנוע, וכן לגבי אישה העובדת בחברת גברים המתנהגים בחברתה באופן בלתי צנוע?

4. בספר צהר לנישואין (עמ' 277-278) מובא קוד התנהגות לציבור החרדי, השונה באופיו ובתוכנו מדברינו כאן.

שאלות אלו עלו ביתר תוקף בדורנו בגלל מתח חריף שנוצר בין שני קטבים במציאות של חברה מעורבת:

א. מצד אחד, יש יותר מקום ליישם את הלכות הצניעות בימינו בדרך הנוטה להקל, לאור שני דברים בהם שונה הדור שלנו מדורות קודמים:

(1) גברים ונשים רגילים לעבוד ביחד תוך שמירה על גבולות, ולא כל מציאות של גברים ונשים ביחד היא בבחינת "כאש בנעורת"⁵;

(2) הנשים בדורנו הן בעלות השכלה רחבה, הן בתחומים תורניים והן בתחומים מקצועיים וכלליים, ויש לגברים ונשים נושאים משותפים רבים לרון עליהם, כך שלא כל מפגש בין איש לאישה קשור בגירוי היצרים.

ב. מצד שני, הדרישה להרחקה, ולכל הפחות לזהירות יתר, נגזרת מהמציאות של שותפות המינים במקומות עבודה אשר מהווה גורם המחייב להחמיר יותר מאשר בדורות הקודמים⁶:

(1) עצם הקירבה בין גברים ונשים במשך שעות רבות, ולעתים אף במצבים של עבודה משותפת רצופה ובשעות לא שגרתיות מהווים גורם ממשי להתקרבות, גם כאשר אין כוונה לכך⁷.

(2) המתירנות הקיימת כיום בחלקים של החברה הישראלית גורמת להסרה של הרבה עכבות שמנעו תקלות שונות בעבר⁸.

5. דעת ר"ח, מובאת ברא"ש קידושין פ"ד סי' כז, והרמב"ן, מובא בשו"ת הרשב"א סי' א'קעח. וכך משמע מדברי השו"ע, אה"ע כב, ז (ע"י ב"ש ס"ק י"ח"מ ס"ק יא).

וע"י ריטב"א, קידושין פא, א, ד"ה ואסיקנא, שכתב: "ואם מכיר בעצמו שיצרו נכנע וכפוף לו ואין מעלה טינא כלל, מותר לו להסתכל ולדבר עם הערוה ולשאול בשלום אשת איש". אבל למעשה סייג את דבריו וכתב: "אלא שאין ראוי להקל בזה אלא לחסיד גדול שמכיר ביצרו; ולא כל תלמידי חכמים בוטחין ביצריהן". דבריו הובאו להלכה בפת"ש אה"ע סי' כא ס"ק ג.

6. ע"י רש"י קידושין פב, א ד"ה לא יתייחד, שכתב שאצל גבר שעיסוקו הקבוע עם נשים יש להחמיר יותר בדיני ייחוד. וכן דעת הרשב"א (בתשובה, ח"א סי' א'קעח), המאירי, קידושין פא, א, ד"ה פירוש, והריטב"א, ד"ה מתניתין דעה זו מובאת על ידי הרמ"א, אה"ע כב, ה בסוף ההגהה.

כאשר מדובר באנשי ציבור, ש להיזהר עוד יותר, משתי סיבות: (1) המעמד הסמכותי שלהם מאפשר יותר כשלונות; (2) המחיר האישי והציבורי הכבד שיש להאשמות המופנות כלפיהם, בין אם מדובר בהאשמות אמיתיות והן אם מדובר בעלילות שווא.

7. ב"היה גס בה, כגון שגדלה עמו או שהיא קרובתו", מחמירים בייחוד אף אם בעלה בעיר. ע"י שו"ע אה"ע כב, ח. וכ"כ הרשב"א בתשובה, סי' א'קעח: "אבל כשעסקו עם הנשים אינן בושות ממנו, ואפילו הן הרבה נשמעות לו, והוא נמי אינו בוש מהן".

8. ע"י ריטב"א, קידושין פא, א, ד"ה ואסיקנא: "הכול כפי מה שאדם מכיר בעצמו אם ראוי לו לעשות הרחקה ליצרו, עושה".

ג. יישום מעשי

שני ההיבטים המנוגדים הללו מביאים להבחנה בין כמה סוגים של קשר בין גברים לנשים במקומות עבודה: קשר המבוסס על עניינים **מקצועיים** בו החשש להתקרבות יתר הוא נמוך – מותר. לעומת זאת ישנו קשר בו עלול להתעורר רצון **להתקרבות יתר**. מסוגי קשר כאלו ברור שיש להתרחק. מטרת מאמר זה היא למקד את הבעייתיות הטמונה בסוג הקשר השלישי – בקשר **חברתי** שעלול לגלוש באופן בלתי מודע לקרבה יתירה. זוהי ליבת הדיון.

ההדרכה הבסיסית עבור איש או אישה העובדים במקום עבודה המביא אותו או אותה לקשר קבוע עם בני המין השני היא כזאת: האווירה המתירנית הקיימת בחלקים בחברה הישראלית מחייבת לחתור להקפדה יתרה, ואף מחמירה, ביחס למצבים של **ייחוד**, לשמירת **נגיעה** פיזית בין המינים, לתרבות הדיבור, ולאופי השירות ההדדי. הקפדה על כל אלו יוצרת שורה של נקודות משען ברורות שעליהן נכון יהיה להשתית את הקשרים שבין המינים במקומות העבודה, כך שיישמרו במסגרת המתאימה ולא יחרגו ממנה.

וליתר פירוט:

1. יסוד היסודות בשמירת גבולות בין המינים במקומות עבודה הוא מה שבמקורותינו נקרא איסור **ייחוד**⁹. הכוונה היא איסור על שהייה יחד של גבר ואישה במקום סגור ומבודד. דבר שבשגרה במקומות עבודה רבים הוא שגברים ונשים עובדים יחד במשך שעות ארוכות ולאורך חודשים ושנים, כך שהולכים ונבנים קשרים בעלי אופי שהוא מעבר לקשר סביר בין עמיתים לעבודה. השמירה על כך שקשרים אלו לא יגיעו להתקשרות שיש בה יותר מזה, מחייבת הקפדה ללא פשרות לעבוד תמיד בפרהסיה, במקומות בהם נמצאים עובדים אחרים – ולכל הפחות במקומות נגישים בקלות לעובדים אחרים. יש להוסיף שמעבר לחשיבות השמירה על עניין זה מצד עצמו, יש בכך כדי למנוע הטרדות חמורות מחד, ועלילות מרושעות, שמועות שווא או חשדות מאידך. שאלה הלכתית שלא הוכרעה עדיין היא שימוש במצלמות, אבטחה כדרך להימנע מאיסור זה; אולם גם מעבר להיבט ההלכתי, פעמים ויש בכך תועלת רבה.

9. רמב"ם, הל' איסורי ביאה פכ"ב; שו"ע אה"ע כב, א-ב. ועי' ב"ש ס"ק א, שדן אם האיסור הוא מדאורייתא או מדרבנן.

הרא"ש, קידושין פ"ד ס' כז, שכתב בשם ר"ח, שאין להקל בייחוד גם במי שעסקו עם הנשים והיתה סברה לומר שלא ייכשל משום כך. ועי' שו"ת באהלה של תורה ח"ה ס' ט אות ז.

2. עניין מרכזי נוסף הוא **'שמירה על נגיעה פיזית'**. במקומות רבים בחברה הישראלית היום, לחיצות ידיים, נשיקות וחיוכים בין גברים ונשים הפכו לנורמה וכהבעת קשר חברתי נימוסי. על פי מקורותינו, ביטויים אלו אמורים להיות שפה של הבעת קשר נפשי מיוחד השמור לבני זוג נשואים ולהורים כלפי ילדיהם. ההתקרבות הפיזית במקום בו נוצרים ממילא קשרים בעלי אופי חברתי מתוך עבודה משותפת לאורך זמן – היא הזמנה לפריצת גבולות בין המינים, גם אם העובדים אינם מתכוונים ורוצים בכך.

3. הקפדה על תרבות דיבור השומרת על אווירה רצינית ומקצועית בשיחות בין עובדים והימנעות בהן **מקלות ראש**, משמרת את הבלמים הפנימיים ביחס לקשר שבין המינים¹⁰ – על אחת כמה וכמה בכל הקשור ל**ניבולי פה**¹¹. ברור לחלוטין שאין בעיה מצד מקורות היהדות ביחס לשיחות עבודה ענייניות¹² שיש בהן צורך¹³. אך קיים שטח "אפור" ביחסים בין עובדים שיש לתת עליו את הדעת.

בכל מקום עבודה יש שאיפה טבעית שתשרור אווירה נעימה וחברתית, בו עובדים חשים שנוח לשהות שעות ארוכות יחד, ולא להתרכז בדיבורים אך ורק בענייני עבודה מקצועיים. יש להניח שהעובדים יחד יושחו ביניהם גם על נושאים המהווים עבורם עניין משותף שלא בענייני עבודה – על ילדים, על טיול משפחתי, על "מה עושים בחופש", על סוגיות ציבוריות ופוליטיות ועוד – ואף ייהנו מבדיחה טובה. אך בכל הקשור לתרבות הדיבור בין עובדים יש להקפיד על כמה גבולות חיוניים:

10. אבות פ"ג מ"ג: "שחוק וקלות ראש מרגילים לערווה"; שו"ע אה"ע כא, א: "ואסור לשחוק עמה, להקל ראשו כנגדה"; סוכה נא, ב.

11. שבת לג, א. ועי' עין אי"ה שם, סי' רלב-רלד.

12. עפ"י תוס' קידושין פב, א ד"ה הכל; רמ"א אה"ע כא, ה וביאור הגר"א שם ס"ק יט; ערוה"ש סעי' ח; יש"ש קידושין פ"ד אות כה, בהקדמה.

ועי' ריטב"א קידושין פב, א ד"ה הכל: "ואם מכיר בעצמו שיצרו נכנע וכפוף לו ואין מעלה טינא כלל – מותר לו... לדבר עם הערוה ולשאול בשלום אשת איש...". אמנם הוא מסייג, "שאין ראוי להקל בזה אלא לחסיד גדול שמכיר ביצרו...", אולם מעיקר הדין גם הוא סבור שהדבר מותר לכולם, אם אכן זוהי המציאות. דבריו מובאים להלכה בפת"ש, ס"ק ג. ולעומת זאת, עי' ספר החינוך, מצוה קפח (מובא באוצה"פ ס"ק א וס"ק יט).

ועי' במאמרו של הרב יהודה הרצל הנקין (שו"ת בני בנים ח"ד מאמר ב, מתוך צהר, גיליון ו): "צריך לאמר שאף על פי שאין אדם רשאי להקל לעצמו בעניינים אלה אם לא שהוא חסיד גדול ויודע ששולט ביצרו, והו' ביחיד שאסור לו לפרוץ גדרות, אבל בדבר שנתפשט ודשו בו רבים שפיר יכולים הרבים לסמוך שמתוך רוב הרגלם לא יבואו לידי ההרהור".

ועי' במאמריהם של הרב אביגדור הנמן והרב יגאל אריאל בספר צהר לנישואין (עמ' 279-290).
13. קידושין פב, א: "הכול לשם שמים". ועי' רמ"א שם; ב"ש ס"ק יא.

(א) יש להימנע באופן מוחלט מדיבורים (והתנהגויות) הנתפסים או עלולים להתפס כסוג של 'חזזור'¹⁴. חשוב לשים לב לכך במיוחד כאשר מעניקים מחמאות. כאשר קיים קשר בעל אופי חברתי אצל עובדים הנמצאים יחד שעות רבות, יכולים לטעות גם ב"מילה חמה", גם שאין בכך כל כוונת "חזזור", אולם בתודעת השומע/ת הם נתפסים כסוג של חזזור, ואולי אף של הטרדה.

(ב) חשוב להימנע משיחות בעניינים אישיים שלא מקובל לשתף בהם כל אחד¹⁵, מה שעלול להתפתח לקשר שהוא מעבר לקשר סביר בין עמיתים לעבודה;

(ג) אין ליצור אווירה של "צחוקים" ובדיחות לשמה, מה שמביא ל"קלות ראש" או למפגש חברתי שיש בו משום "פריקת עול". סיטואציה כזאת מהווה פתח לגירוי יצרים, ובמקרים רבים מוביל להסרת בלמים הכרחיים.

(ד) מקורותינו לא זו בלבד שהתייחסו בחומרה רבה לדיבור לא נקי, הם גם הטילו אחריות על "השומע ושותק"¹⁶. מחאה על ביטויים של ניבול פה שומרת על כבודן של הנשים במקומות העבודה – למעשה על כבודם של כל הנוכחים – ועל אווירה רצינית ואנושית לכולם.

14. **התנהגויות של חזזור**: נראה שזוהי המשמעות של מה שנאמר בשו"ע, אה"ע כא, א: "ואסור לקרוץ בידי או ברגליו ולרמוז בעיניו לאחת מהעריות". ועי' רמב"ם בפיה"מ, סנהדרין ז, ד. **דיבורים** הנתפסים כחזזור נלמדים מאיסור שאילת שלום. עי' לעיל, סעי' א ובמקורות. הרב ירחמיאל דוד פריד, בס' **מעדני שלמה**, עמ' של-שלא, מביא את שיחתו של הגרש"ז אויערבך זצ"ל בענין זה: "כתב בשו"ע... 'אין שואלים בשלום אישה כלל'... ואמר מרן [הגרש"ז אויערבך זצ"ל], שסבא פשוטה היא דאין שואלים, אין הכוונה לאסור שאלה בעלמא, אלא רק שאלה באופן שגורמת חיבה, וכן נוהגים היום כולם לשאול בעל בשלום אשתו, כי האופן ששואלים אינו מביא לידי חיבה".

על כך מוסיף הרב פריד, בהע' יט: "וכ"כ ערוה"ש... שאין האיסור, רק בשאלת שלום שיש בו קירוב הדעת ואהבה. אבל לומר לה 'צפרא טבא' וכדומה, נראה דאין איסור... וכן שמעתי בשם מרן הגר"ש אלישיב זצ"ל דבזמננו מותר לומר 'שלום' או 'מה שלומך', דאין שום כוונה למה שאומרים, וכעין שאומרים למוכר במכולת 'תודה' אף שהוא זה שצריך לומר 'תודה'. אמנם בחוט [ה]שני... אסר משום דאמירת שלום המופנה במיוחד אליה, מאן לימא לן דאין בו קירוב הדעת? וכ"כ לאסור אמירת 'בוקר טוב' או 'שבת שלום'...".

המקור לרגישות הנדרשת כלפי הדרך בה ההתנהגות נתפסת בעיני אחרים הוא **באבות דר' נתן**, נוסחה א פרק ב.

15. ככלל, אין איסור לאיש ואישה לקיים שיחה ביניהם. יש איסור רק בשיחה שהיא "דברי ניאופים" (מסכת דרך ארץ, פרק עריות, הלכה יג), "בענייני הביאה" (רמב"ם בפיה"מ לאבות א, ה) או "דרך תאוה" (**ערוה"ש** אה"ע כא, א). ועי' **יש"ש** קידושין פ"ד אות כה, בהקדמה.

עם זאת, ניתן ללמוד מדברי המשנה באבות שמן הראוי למעט בשיחה. עי' עירובין נג, ב ורשב"ץ לאבות שם, שחשוב למעט אפילו מילה אחת (וכך נהג הרב קוק זצ"ל, עי' בחוברת **לשלושה באלול**). אולם זוהי מידת חסידות ולא הלכה. ועי' נדרים כ, א.

16. שבת שם. ועי' **עין אי"ה** שם, סי' רלה.

יש להדגיש שבכל מקרה שנוצר קשר בעל אופי שמעבר לאופי הרשמי בין גבר ואישה העמיתים לעבודה, חשוב להרחיב את ההתקשרות על ידי שיתוף גם בני/בנות הזוג בשעות שמחוץ לעבודה – ולא ליצור דינמיקה של קשר המנותקת מהבית.

4. עיקרון נוסף המופיע במקורותינו הוא זה של **"אין משתמשים בנשים"**. הכוונה בכך היא שימת גבול ליצירת התקשרות בה אישה מספקת צרכים אישיים לגבר. אמנם מקובל היום במקומות עבודה רבים שהחברים לעבודה יכינו תה וקפה לעמיתיהם, וכן יתנו שירות דומה, באופן שגברים יכינו לעתים לעמיתים שהן נשים וכן להיפך¹⁷. אך יש להימנע ממנה כאשר היא עלולה להיתפס כסוג של מחווה אישית.

יש להדגיש שעל אף שהחשב ב"שימוש" קיים בשני הכיוונים, ניסוח העיקרון בלשון של **"אין משתמשים בנשים"** נותן ביטוי לנטייה של גברים מסוימים לצפות שנשים העובדות במחיצתן, ובמיוחד הנשים התלויות בסמכותם, "ישרתו" אותם. בהקשר זה העיקרון מחייב הרחקה שמטרתה הינה גם שמירת כבודן של נשים.

דפוסי ההתנהגות המתוארים בארבעת הסעיפים הללו מהווים "קריאות כיוון", בסיס להדרכה מעשית להתנהגות במקומות עבודה. העיקר הוא שיש לראות אותם ככלי עזר כאשר כל אחד ואחת חייב להכיר את נפשו, ומתוך כך להציב לעצמו את הגבולות הראויים לו ולסביבתו. אין בהם דרישה להתנהגות של חיי פרישות; הם מהווים בסיס לחיי קדושה בין המינים גם בחברה בה נשים וגברים עובדים יחד במסגרת של יצירה משותפת.

על רקע זה יש גם להדגיש שעל פי ההלכה דפוסי התנהגות אלו הנמנים למעלה הכרחיים מצד עצמם, גם במצב בו יש ביטחון פנימי אצל אדם שלא ימעד בקשריו עם המין השני. בהקשר זה חשוב להזכיר את דברי הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל בספרו 'מוסר אביך' (פרק א סעי' ה – סייגות התורה):

ענין סייגות התורה אינו מצד עצם ההבאה לעבירה, רק שכמו שהעבירה רעה בעניינה, כמו כן כל העניינים שמקושרים בה, בקשר עילה ועלול, רעים בעניינם וכדאי לפרוש מהם מאד.

לאור זאת יש לדון במי שבוחרים לאמץ קוד התנהגות מחמיר יותר. יש להעריך את אותם אנשים המקבלים על עצמם הידורי מצוה בתחום הצניעות מתוך הקפדה על קדושת הקשר בין המינים ועל ייחודיות הקשר של האיש עם אשתו או של האישה עם בעלה. זאת בתנאי שהתנהגות זו תהיה מתאימה

17. שו"ע אה"ע כא, ה והגהת הרמ"א; ערוה"ש סעי' ט. ועי' ב"ש ס"ק ט.

לעבודה הפנימית של מי שמקבל על עצמו להתנהג שלא כנורמה המקובלת בחברה שמסביבו, ולא תתבטא בשיפוטיות ובביקורות כלפי הסביבה.

כמו כן יש לקחת בחשבון את הרושם שהתנהגות כזאת, במידה שהיא נחשבת כחריגה במציאות מסוימת, תעשה על האנשים בסביבה. אסור לאדם לקבל על עצמו התנהגות מחמירה ביחסים בין המינים, התנהגות שאיננה מחויבת מצד ההלכה, כאשר התנהגות שכזו תפגע ברגשותיהם של עמיתים לעבודה. קיימת אפשרות ממשית שהתנהגות של הקפדת יתר בתחום זה עלולה להביא לא לקידוש שם שמים אלא ח"ו לחילולו – או אם היא לא תובן כראוי היא תגרום למבוכה ביחסי עבודה.

סוגיה כאובה במיוחד שיש לתת עליה את הדעת היא עבודה של אדם במקום בו ההתנהגות של עובדים אינה צנועה או שהיא יוצרת סיטואציות שהן מכשול ביחסים בין המינים. זאת במיוחד בכל הקשור לעבודה של גבר עם נשים הלבושות באופן שאולי נעשה מקובל בפניות מסוימות בחברה הישראלית, אך שאינן לבושות בצניעות לפי ההלכה¹⁸. ככלל, יש ליצור אווירה ציבורית שתעודד נשים להופיע במקומות העבודה בלבוש המכבד אותן ואת המקום. חברה הקוראת דרור ליצר, בה מזלזלים בגדרי הצניעות היא בדרך כלל חברה המביאה שלא בטובתה להחפצת האישה. יצירת אווירה ציבורית שונה תאפשר לכל אישה להתהוות בשיעור קומתה כאדם.

יש לפעול ולהשפיע כדי לשנות את המצב, תוך זהירות לעסוק בנושא זה בצניעות וברגישות רבה. אחת הדרכים לעשות כך היא הנהגת נורמה של לבוש מכובד, כמקובל כבר בכמה מסגרות, כגון בתי המשפט, משכן הכנסת, חברות תעופה, ועוד¹⁹.

גבר שנקלע שלא בטובתו למצב בו הוא נמצא בנוכחות נשים הלבושות בצורה שאינה הולמת, אמנם מותר לו לעבוד במקום זה²⁰, אולם עליו לבחור את מקום הישיבה וסדרי העבודה שלו כך שיראה אותן כמה שפחות כך שיוכל להסיח את דעתו מהן²¹, ובשום אופן לא יסתכל בכוונה על המקומות הדורשים כיסוי²².

18. שו"ע או"ח עה, א; משנ"ב שם ס"ק ז.

19. הצעת חוק ברוח זו הוגשה לאחרונה ע"י חבר הכנסת דוד אולאי. אולם עדיף שתוצע דווקא על ידי אחד מארגוני הנשים בשיתוף חברי כנסת מסייעות שונות, גם אלה שאינן דתיות.

20. שו"ת עטרת פז (ח"א, כרך ג – אה"ע, סי' ו). והוסיף שעליו להתפלל לסייעתא דשמיא.

21. ב"ב נו, ב: "לעולם דליכא דרכא אחריטא, ואפ"ה מיבעי ליה למינס נפשיה". ועי' שו"ת הרב הראשי תשמ"ח-תשמ"ט, סי' קעט, שם מעורר הגר"מ אליהו להסיר את המשקפיים כדי שלא להיכשל במראות אסורים.

22. שו"ע אה"ע כא, א: "ואסור להסתכל בנשים שעומדות על הכביסה..."

ככלל, נדרשת נכונות לשלם מחיר אישי על שמירת הצניעות, עד כדי יכולת לעזוב עבודה כאשר לא מתמלאים בה תנאי הסף המינימאליים של צניעות²³. מבחינת ההלכה היהודית ההיתר לעבוד במקום שיש בו נשים הלבושות באופן לא צנוע, בפרט עובדות קבועות – לא כמו פקיד שמקבל נשים לא צנועות שבאות באקראי – הוא דחוק מאוד. ובאם הדבר מטריד את מנוחתו, עליו לעבור למקום עבודה אחר. האפשרות להישאר במקום עבודה כזה קיימת רק בשעת דחק גדולה, דהיינו כשקשה למצוא פרנסה אחרת או שיש חשיבות יוצאת דופן לנוכחותו של העובד במקום. אולם אם חוסר הצניעות גורם לו להיות טרוד בכך, עליו לעזוב את העבודה גם אם פרנסתו תלויה בכך²⁴.

לגבי כל מה שהוצע למעלה כהדרכות להתנהגות בין המינים במקומות עבודה יש להדגיש שבמצבים גבוליים שקשה להכריע בהם, ומיוחד כאשר עולה הדילמה אם ניתן להישאר במקום העבודה, מן הראוי לקבל את ההחלטה לאחר היוועצות ברב המכיר את השואל ואת הסיטואציה.

ד. אפילוג

מסמך זה, הכולל הנחיות מעשיות, אל לו לעמוד בפני עצמו, אלא עליו להיות ביטוי לעולם ערכי שלם, הנבנה במהלך חינוכי כולל.

הדרך הנכונה ביותר להתמודדות עם אתגרי הצניעות בדורנו צריכה לבוא דרך חינוך להעמדת ערכים רוחניים במרכז של התודעה האישית

23. שו"ע, יו"ד סי' קנז סעי' א.

ועי' רמב"ם בפיה"מ, קידושין פב, א: "מה שאמר, 'כל שאומנותו בין הנשים לא יתייחד עם הנשים' – רוצה לומר, שאינו מותר זה בשביל פרנסתו בשום פנים".

24. במסכת פסחים, כה, ב, נאמר שבהנאה הבאה לו לאדם בעל כורחו, אם אין לו ברירה אחרת (אלא בטורח גדול – תוס') ואינו מתכוון ליהנות – הדבר מותר.

החפץ חיים (הל' לשון הרע כלל ו, באר **מים חיים** ס"ק יד) כותב שבנוגע לענייני צניעות, מכיוון שהדבר גורם בפועל להרהורים, הדבר אסור. ובשו"ת **שרידי אש** (ח"ב סי' קמב) הסיק מכאן שעצימת העיניים במקרה כזה היא חובה גמורה ולא מידת חסידות.

לעומת זאת כתב בשו"ת **אגרות משה** (אה"ע ח"א סי' נו) שמותר לגבר לעבוד במקום בו ישנן נשים שאינן לבושות בצניעות כל זמן שבפועל אין הדבר גורם לו להרהורים, אך מתלבט במצבים שונים של ספק. אולם אם יודע בוודאות שיבוא להרהר כתוצאה מכך – משמע מדבריו שאסור. גם הגר"מ אליהו הולך בכיוון זה, והתיר ללמד בכיתה בה יושבת תלמידה שאינה לבושה בצניעות, כל זמן שזה לא מושך את תשומת לבו של המורה ומפריע לו. עי' שו"ת **הרב הראשי תשמ"ח-תשמ"ט**, סי' ל.

ועי' במאמרו של הרב אברהם וסרמן, "הלכות צניעות במקום העבודה", בספר **רעך כמוך**, עמ' 206 ואילך, ובמאמרו של הרב איתאל אריאל, "חייל מילואים שביחידתו הוצבה חיילת", בתוך **צהר** יז.

והציבורית, המביאה לטיפוחה של מידת הצניעות²⁵, ולנהוג כפי שכותב הרמב"ם²⁶:

ראוי לו לאדם לכוף יצרו בדבר זה ולהרגיל עצמו בקדושה יתירה
ובמחשבה טהורה ובדעה נכונה כדי להינצל מהן. וייזהר מן
הייחוד שהוא הגורם הגדול...

וכן ינהוג להתרחק מן השחוק ומן השכרות ומדברי עגבים, שאלו
גורמין גדולים והם מעלות של עריות;

ולא ישב בלא אשה, שמנהג זה גורם לטהרה יתירה²⁷.

גדולה מכל זאת אמרו: יפנה עצמו ומחשבתו לדברי תורה וירחיב
דעתו בחכמה, שאין מחשבת עריות מתגברת אלא בלב פנוי מן
החכמה, ובחכמה הוא אומר: "איילת אהבים ויעלת חן, דדיה
ירווח בכל עת, באהבתה תשגה תמיד"²⁸.

* * *

נספח א – לעובד: "לב יודע מרת נפשו"

המודעות והמעשה – המלצות מעשיות

א. מטרת הנספח היא להציב כיעד המשותף לכולנו מניעת תקלות
שונות, כגון: פגיעות חמורות, הטרדות קלות, קשרים רומנטיים הנוצרים
במודע או שלא במודע, עלילות, חשדות ושמועות שווא ומתח מיני מיותר.
הדברים מבוססים על הדרכותיהם של פוסקי ההלכה, כשהן משולבות בידע
מקצועי הלקוח מן הפסיכולוגיה המודרנית; ומכיוון שכך, קשה להם להיות
חתוכים כמו בחלק הקודם של המסמך.

רגישותם של בני אדם מושפעת מהאווירה, מהנהלים ומאורחות החיים
המקובלים בחברה, והם שיוצרים תגובות שונות לתופעות דומות. כלומר,
לאותה תופעה ייתכנו השפעות ותגובות שונות לפי אורחות החיים
המקובלים בכל חברה וחברה.

החברה הישראלית היום הנה בעיקרה חברה מעורבת של גברים
ונשים. במציאות זו נוצרות שתי תנועות נפש מנוגדות מבחינת המתח הקיים

25. עי' שו"ת באהלה של תורה ח"ה סי' ט אות ז.

26. הל' איסורי ביאה פכ"ב ה"כ-הכ"א. ועי' פכ"א הכ"ה-הכ"ו.

27. ועי' תענית כג, ב, על אשתו של אבא חלקיה שהיתה יוצאת לקראתו כשהיא מקושטת, כדי
שלא יתן עיניו באחרת.

28. וכ"כ הריטב"א קידושין פב, א ד"ה הכל.

בין שני המינים. מחד, המימוש הגובר של ערך השוויון בין המינים מוריד במידת מה את המתח שביניהם. ההרגל שבקשרי עבודה בין המינים עשוי לאפשר יצירת מסגרת של עשייה ויצירה משותפת ללא חשש של התקרבות יתר. מקורות היהדות הכירו בכך שמרוב ההרגל בקשרים בין המינים נוצרו נסיבות שבחברה משותפת שכזאת השפעת הגירויים עשויה לפחות. כלומר, הם היו מודעים לעובדה שהתנאים בחברה קובעים את סף הרגישות למתח הקיים בין המינים. הם גם הבינו שבני אדם שחיים בחברה שאין בה תערובת כלל בין אנשים ונשים, לרוב סף הרגישות שלהם שונה לחלוטין מאלו שמורגלים וחשופים תמיד למציאות שבה מעורבים גברים ונשים. כבר עמד על כך החכם מכל אדם: "מים גנובים ימתקו ולחם סתרים ינעם" (משלי ט, יז), ופירש רבי אברהם אבן עזרא: "כינאי על העברות והניאוף הנעשה בסתר, וכל הנמנע – היצר להוט אחריו יותר".

מאידך גיסא, אנו מודעים לכך שדווקא הקלות הגדולה בה קיימת אפשרות היום ליצור קשר עם המין השני מביאה במקרים לא מעטים לקשרים רומנטיים בין אנשים נשואים. האפשרות של היווצרות קשרים רומנטיים במקומות עבודה היום היא ממשית, שכן על בסיס ערכי החופש, האוטונומיה וההבעה הכנה, רבים אינם שוללים אפילו מעשי ניאוף, כל זמן שהם נעשים בהסכמה בין שני הצדדים. אנו יכולים ללמוד הרבה מאוד מן העקרונות ההלכתיים בנושאים אלו כדי לעצב לעצמנו את הבנת חשיבותה של המודעות האישית והקבוצתית בתחום זה ודרכים ליצירתה ולעיצוב נורמות של זהירות.

ידועה מימרת חז"ל: "אין אפוטרופוס לעריות". גם ידוע, שכל ההרחקות בחברות השמרניות והנפרדות ביותר לא הצליחו לייצר אפוטרופוסות לעריות. אל לנו ליצור תודעה דמיונית שכביכול אם רק יוקפדו כל ההרחקות יהיו לנו 'רווח והצלח'. אין להתפתות ולחשוב שריבוי סייגים הוא תחליף נאות לחינוך. סייגים אינם תחליף לחינוך, וגם משמשים הרבה פעמים כסות עיניים למתרחשים בחינוך. בסופו של דבר, לא ניתן לקבוע נורמות מסוימות שיבטיחו שלא תהיינה בעיות – פיתויים, גירויים וכישלונות. כל יחיד חייב לפתח בעצמו כוח עמידה ואחריות לשמור על נפשו.

דברי חז"ל מכוונים אותנו להכיר בכך שללא מודעות לבעיות האפשריות וללא שמירה על גבולות ברורים במערכת היחסים שבין המינים – כל אדם, גם ירא שמים והמקפיד על קלה כבחמורה, עלול למעוד. החשש הזה, הקיים ברקע, הוא זה שמלמד אותנו על הגבולות הראויים גם למקום בהם יש לנו ביטחון מלא שהוא לא יתממש. לתורה ככלל ישנו אימון רב באדם, ברצונו וביכולתו, לקיים אורח חיים נורמטיבי ומוסרי. אך גם גבר

ואישה נורמאליים המפתחים מערכת יחסים קרובה – מסתכנים בכך שהקשר הסתמי יתפתח בלי כוונה, ואף בלי מודעות, לכיוון של קשר רומנטי שקשה לדעת היכן ייעצר. לכן, על כל אחד ואחת מוטלת אחריות אישית שלא להיקלע למצב בו תתפתח מערכת יחסים קרובה ואינטימית עם המין השני.

חשוב להסיר את התמימות האומרת: "לי זה לא יכול לקרות" – כי "הוא דוס ממש"; "כי היא אישה צנועה ויראת שמים", כי "הוא תלמיד חכם גדול"; כי "הוא מחנך דגול"; כי "הוא מראה דוגמה אישית מדהימה בכל תחום"; כי "אני הרי נשואה וגם הוא נשוי – הוא יודע שאין לו מה להתחיל אתי; בטח הוא לא רוצה להרוס את המשפחה שלו; המשפחה שלו כל כך טובה והוא לא יעשה לעצמו כזאת פאדיחה".

ב. איך מונעים התקרבות בין אנשים מבוגרים משני המינים העובדים במשותף במקום עבודתם? ברמה המעשית יש לשלב בין שני מרכיבים: (1) **מודעות** – קודם כול **אישית**, אך גם **קבוצתית**, ברמה של כלל העובדים באותו מקום עבודה, לאפשרות של התפתחות אירועים בעייתיים; (2) **גבולות ברורים**.

1. מודעות

מי שיודע ש"תקלות" עלולות לקרות גם לו – יהיה לו קל יותר להיזהר שלא להיסחף בתמימות לסוג של קשר בעייתי. בסופו של דבר, התנהגות לא צנועה לא באה לידי ביטוי רק באופן הלבוש, אלא גם בשפת הגוף המסדרת "חיזור" – ג'סטות כמו: מבט בעיניים, קריצות, רמיזות, חיוכים, טון דיבור וכדו'. גם אם התנהגויות אלה לא נתפסות כ"אסורים" בחברה הקיימת באותו מקום עבודה, וגם אם יש יסוד להניח שלא נעשו מתוך כוונה מודעת ליצור קשר בעייתי – ניתן לחוש שיש כאן משהו מביך העושה "פרפורים בבטן" מחד גיסא, או תחושה של אי-נעימות מאידך גיסא.

על כל אחד ואחת לשים לב אם אינם משרים "חיזור" באופן בלתי מודע. התופעה הזאת, של **ביטויי חיזור בלתי מודעים**, קיימת לא מעט דווקא אצל גברים ונשים שגדלו בחברה נפרדת ואינם מודעים לשפת הרמיזות המקובלות בחברה המעורבת ואז, מתוך "נחמדות" גרידא הם עלולים "לשדר" מסרים שלא היו רוצים להעביר.

הדבר המועיל ביותר הוא שהמודעות תהיה נחלת **כל העובדים** במסגרת העבודה. חשוב שהנהלת המקום תהיה מודעת לבעיות שעוללות להיווצר, ותדאג להסביר אותה לכל העובדים. ייתכן ויש מקום למנות אדם שניתן יהיה להתלונן בפניו על חריגה המעוררת דאגה או אי נוחות. אם אין קוד התנהגותי מוסכם במקום העבודה, על כל אדם להגדיר לעצמו את הגבולות שלו בקשר עם בני המין השני הנמצאים אתו בעבודה, ואיזו

התנהגות הוא מוכן לקבל מצדם ולמצוא את הדרך להסביר או "לשרר" את הגבולות הללו. למשל, אישה אינה צריכה לומר לגברים שבסביבתה שהיא פוחדת שיעשו לה משהו, אבל עם זאת חשוב לה לדאוג שהגבולות יהיו ברורים לגברים שבסביבתה.

2. העמדת גבולות

דוגמאות לגבולות שאפשר לאמץ – גם לגברים וגם לנשים – כל אדם על פי צרכיו האישיים והמציאות בה הוא נמצא:

* לא לאפשר להם/להן לנתח את **אישיותך** ואת התנהגותך או להחמיא לך על אישיותך מעבר רמת שיחה המקובלת.

* לא מדברים על נושאים אישיים הנושאים אופי אינטימי. לא לשתף את בן המין השני **במצוקות** אישיות, וודאי לא במצוקות זוגיות, גם אם אותו אדם יכול לעזור לך. עדיף לפנות לעובד מאותו המין או לאיש מקצוע. (בהקשר זה, חשוב להיות מודע למצב הרגיש ביותר, הקיים בעזרה למי שאיבד את בן/בת זוגו, עקב גירושין או מקרה מוות).

* **בגדים** או מראה של נשים לא אמורים להיות נושא לשיחה או התעניינות בין גברים העובדים אתן באותו מקום. בשעת שיחה של גבר עם אישה, על הגבר להקדיש את תשומת הלב לדבריה ולא למראה שלה²⁹.

* "אני מוכן/מוכנה לעבוד עבודת צוות קבועה רק בקבוצה ולא בזוג.

* לא עובדים יחד בשעות מאוחרות **בלילה**, גם כשאין שאלה של "יחוד", אלא באופן חד-פעמי ומתוך צורך גדול ומיידי מבחינת העבודה.

* אף שאין איסור הלכתי בישיבות עבודה משותפות של גברים ונשים³⁰, רצוי לשבת בקבוצות – גברים מצד אחד ונשים מצד שני³¹, ולפחות מספר גברים זה ליד זה ומספר נשים זו ליד זו³².

29. שו"ע אה"ע כא, א: "ואסור... להביט ביופיה". ועי' ב"ש, ס"ק ב, שהביא מחלוקת אם באישה נשואה זהו איסור תורה או דרבנן. ועי' **אוצה"פ**, אות ז, המביא את הדעות השונות. ועי' משנ"ב סי' עה ס"ק ז: "וראיה בעלמא לפי תומו בלא נהנה – שרי, אם לא מצד המוסר...". ובשו"ת **תורה לשמה** (סי' שצד) הוסיף שאף אם מוצא את עצמו נהנה מן המראה, הרי זו "הנאה הבאה לאדם בעל כורחו", ומותר. שו"ת **אגרות משה**, או"ח ח"א סי' מ, שמחמיר בשאלה זו, וכתב: "וכן כשבאה אישה לשאול להרב שאלה בעניני איסור והיתר מחוייב להשתדל שלא להביט בפניה כדי שלא יבוא ליהנות ח"ו מהראיה. וכן בכל מקום שפוגע בנשים". לעומת זאת נכתב בס' **מעדני שלמה**, עמ' שלב, בשם הגרש"ז איערבאך, בתוך דיון על שמיעת הרצאה מאישה: "והוסיף מרן ואמר, דגם מצד הגברים המשתתפים אין איסור במה שמסתכלים עליה, כיון שאינן באים לראות אותה, אלא לשמוע את החומר ולקבל ידיעות, והם יותר מתבוננים במידע". ועי' שו"ת **באהלה של תורה** ח"א סי' ט אות ה.

* אין ללחוץ את היד של עמית או עמיתה לעבודה או לבן או בת המין השני במפגש מקצועי. זאת על אף שהמעשה נחשב כנורמה התקפה "לכולם" ושאלו כל שבירת גבולות בין המינים בכך. חשוב להציב את ההימנעות מכל סוג של מגע גופני כעיקרון מוצק המנחה את החיים במציאות של עבודה משותפת³³. כתוצאה מכך, יש להיערך שלא לפגוע באדם המושיט יד ולא ליצור סיטואציה מביכה מבחינה אישית או מקצועית. אפשר להסביר בשפה נעימה ומכובדת או ליצור מצב לכתחילה של קבלת האדם באופן שונה ולא פחות מכובד. ככל שציינור גדול יותר יקפיד על כך, כך תגבר המודעות אצל כל הנוגעים בדבר, וההקפדה על כך תתקבל ביתר הבנה והזדהות³⁴.

30. ע"י שו"ת **משפטי עוזיאל** ח"ד, חו"מ סי' ו': "הסברא נותנת לומר **דכל כנסייה רצינית ושיחה מועילה אין בה משום פריצות**, וכל יום ויום האנשים נפגשים עם הנשים במשא ומתן מסחרי, ונושאים ונותנים, ובכל זאת אין שום פריץ ושום צווחה. ואפילו היותר פרוצים בעריות, לא ירהרו באיסור בשעה שעוסקים ברצינות במסחרם. ולא אמרו רבותינו אל תרבה שיחה עם האישה (אבות א, ה) אלא בשיחה בטלה שלא לצורך, ושיחה כזאת היא הגוררת עוון, אבל לא שיחה של ויכוח בענינים חשובים וציבוריים". וע"י שו"ת **באהלה של תורה** ח"א סי' ט טז ד.

לעומת זאת, ע"י דברי הרב קוק זצ"ל, **מאמרי הראי"ה** עמ' 189, שכתב: "ודאי שנגד הדין היא כל התחדשות של הנהגה ציבורית המביאה בהכרח לידי התערבות המינים בהמון, בקבוצה ובמסיבה אחת, במהלך החיים התדירים". אולם גם לדעת הרב עוזיאל אין להתיר ישיבה משותפת של גברים ונשים שאינם שומרים על גבולות ראויים.

וע"י שו"ת **אגרות משה**, יו"ד ח"ב סי' קט, שנוטה לחומרא, אך לא אסר בפירוש.

31. ע"י שו"ת **הרב הראשי תשמ"ח-תשמ"ט**, סי' ה, קכו, קסו; שם תש"ן-תשנ"ג, סי' עב, קל.
32. ע"י שו"ת **הרדב"ז** ח"ג סי' תפא: "שלא יסבו על שולחן אחד לעשות מלאכת הריקום אנשים ונשים... אלא שהאנשים לעצמם והנשים לעצמם". אם כי ניתן לחלק בין ישיבה לשם דיון רציני, לבין עבודה חרגונית המזמינה דיבורים תפלים.

33. ע"י מכתב הרב אלימלך בר שאול זצ"ל, קדושים תהיו עמ' 245; **את צנועים חכמה** ח"ב עמ' שב-ש; מאמר הרב אברהם וסרמן "הושטת יד לאשה", בספר **רען כמור**, עמ' 197 ואילך.

ויש אוסרים לחלוטין: ע"י שו"ת **הרב הראשי תשמ"ח-תשמ"ט**, סי' מח.

על כך כתב הרב יעקב אריאל: "ההוכחה מכך שהיו מטמאים את הכוהן בנדה – אינה ראייה, כי ייתכן שמדובר בנגיעת משכב ומושב של נידה, שהם אב הטומאה מה"ת, ולא באישה עצמה. הטענה שנשנתנו הטבעים היא גם הפוכה. גם בעבר היו נשים משכילות. אולם בימינו המתירנות אוכלת כל חלקה טובה. קלות הדעת שבה מתייחסות הבריות למערכת היחסים הבין-מינית היא בלתי נסבלת. ולכן היא הנותנת. אדרבה, חייבים לגדור גדרים מחמירים יותר. לכן טוב שהצבור ידע שדתיים לא מושיטים יד לשלום בין המינים. כי מי שיקל בהושטת יד יתיר גם את הנוהג המקובל להתחבק ולהתנשק, גם כאן יש הלבנת פנים... מנסינו אני יכול להיעזר. בדרך כלל כשאשה מושיטה יד אני עונה לה בחיוך שאני מתנצל אך יש לי כבר אישה אחת בבית. היא מחייכת חזרה ומורידה את ידה. היא לא נפגעת כהוא זה. ההנחה הגורפת שכאילו יש כאן הלבנת פנים אינה נכונה. תלוי בצורה שבה אדם נוהג. ימחלו לי המפרסמים פסקים גורפים שמותר להושיט יד לאישה. גם אם במקרה מסוים מישוהו התיר, העושים כן מלבינים פנים לרבים אחרים. ח"כ ציפי חוטובלי קידשה שם שמם בהימנעותה מהושטת יד. אך המפרסמים הלכה אחרת מלבינים את פניה ופני רבים אחרים ברבים שכאילו כולם טעו בהלכה. היכן כבוד הבריות שלה ושל כולנו?".

34. וע"י **מידות ראי"ה**, עמ' קמו, ערך "צניעות": "מידת הצניעות גורמת טובות רבות בעולם, ומתן כך היא זוכה לרחות מפניה דברים שהיו טובים מצד עצמם, אבל כיון שמפני יצר

כל זאת – אפילו באדם שנפגשים אתו באופן חד-פעמי. על אחת כמה וכמה כאשר מדובר בלחיצת יד של מי שמכירים, דוגמת חבר/ה לעבודה וכדומה, במיוחד כאשר מדובר בנוהג קבוע. בהקשר זה לחיצת יד מהווה "ג'סטה" משמעותית מבחינה אישית. חשוב לאדם להבהיר לסובבים שזו אינה התנהגות המקובלת עליו.

* במקומות עבודה רבים נהוג לאכול ארוחת צהריים יחד, במיוחד כאשר מדובר בצוותי עבודה מצומצמים, ולא סביר ומנומס לא להצטרף. רבים רואים בארוחה שעת הפוגה ממתח העבודה ולא ממשיכים לשוחח על עניינים מקצועיים. חשוב להקפיד במסגרת שכזו על הכללים שנמנו למעלה בעניין תרבות הדיבור, ולהימנע משיחות בנושאים אינטימיים מחד, ומקלות ראש וניבול פה מאידך. בכל מקרה, יש להעדיף ישיבה נפרדת³⁵ – לדוגמה, בחדרי מורים או חדרי אוכל, שם ניתן להגדיר מראש שולחנות נפרדים לגברים ולנשים – לפחות לאלה שמעוניינים להקפיד על כך. ואם יושבים בישיבה מעורבת, אזי לשבת לפחות בקבוצות של גברים ונשים³⁶.

* בנסיעה ארוכה משותפת ברכב, כשאין נוסעים נוספים, יש סוג של חוויה אינטימית. חשוב במקרים אלו להקפיד על ישיבה באופן המבליט שהנסיעה הנה למטרה מקצועית ואין בה פן של מפגש חברי, כגון: ישיבה על גבי ספסלים נפרדים (הנוסע/ת במושב האחורי) ולכל הפחות להניח חפץ בולט בין הנוסעים³⁷.

* בנסיעה הכרחית לחו"ל, דוגמת נסיעה לכנס מקצועי או למפגש עסקים חשוב, בו אמנם אוכלים לחוד וישנים לחוד, בכל זאת יש חוויה חריגה של נסיעה משותפת. במקרה שכזה חשוב לפני הנסיעה להתייעץ עם הבעל או עם האישה שנשארים בבית, ועם רב, כדי לקבוע מראש במשותף גבולות נכונים לשהייה במסגרת זו.

* פעילות חברתית הנעשית מחוץ למקום העבודה שייכת רק כאשר מצרפים אליה גם את בני/בנות הזוג ונמנעים בה מאווירה של קלות

האדם וכוותו החלש יגרמו לפרוץ במידת הצניעות, שהיא קיומו של העולם הרוחני והחמרי. מידת האהבה והידידות, בכל הסימנים והדיבורים הנוחים, היה ראוי להיות שווה בין המינים; אבל מפני יקרת ערך הצניעות, נדחית מידת דרך ארץ ממקומה עד שלא לשאול בשלום אשה. הצנוע מכיר כי לא מפני שנאה על המין הוא מתרחק ועושה גדרים, כי אם מפני התכלית הכללית היפה".

35. ע"י שו"ת הרב הראשי תש"ן-תשנ"ג סי' ע"א, ע"א.

36. ע"י רמב"ם, הל' יו"ט פ"ו הכ"א; שו"ת משפטי עוזיאל שם. וע"י בהרחבה בס' את צנועים חכמה (מאת הרב שמואל הבר, ח"ב מאמר כב).

37. תורתנו נתונה לגבי דבי גרוס, ממרכז 'תהל', שהפנתה את תשומת הלב לעובדה פסיכולוגית זו ולהמלצות הנובעות ממנה.

ראש³⁸. אם תנאים אלו לא מתקיימים, ניתן להשתתף בפעילות זו רק אם היא נפרדת³⁹. מכיון שבעיה זו היא מצויה מאוד, פעמים שניתן להמליץ לעובד שהדבר חשוב לו, להיות בין היוזמים של הפעילות החברתית, כך שיוכל לעצב אותה בהתאם לנורמות המתאימות לאדם שומר מצוות.

* מעבר לכל האמור נדרשת מודעות של כל אדם למה שמתרחש בתוכו ובסביבתו. בכל מצב של **הרגשה לא נעימה**, תחושה של הטרדה או חשש להתפתחות קשר לא תקין, רצוי וכדאי להתייעץ עם אדם אחר, עם בן/בת הזוג, עם איש מקצוע או עם רב.

אין הכוונה בכתיבת הדרכות אלו להתנהגות במקומות עבודה, שעל כל עובד להגיש אותן לחבריו לעבודה כחווה כתוב. אולם אם הגבולות הללו חרותים על הלב – הם ברורים לאדם שהחליט עליהם ורוצה שהם יתקיימו – אזי תימצא הדרך "לשרד" אותם בהתנהגות עם העמיתים. וודאי שמי שינהג כך לא ימצא את עצמו יוזם קשר בעייתי או מצב שעלול ליצור רושם של "חיזור". אם משהו אחר יעבור את הגבולות הללו, באופן טבעי לא תהיה היגררות לשיתוף פעולה אתו, וממילא הצד השני יקלוט את המסר. ובאם זה לא יספיק – מותר לומר: "לא מתאים לי לעבוד יחד בצורה כזו. זה לא לטובתנו ולא לטובת המשפחות שלנו. עד כאן ! זה הגבול שלי !".

שוב – הדוגמאות הללו להעמדת גבולות אינן מוחלטות, אלא מובאות כהדרכה כללית כאשר כל אדם חייב לקחת לעצמו את מה שמתאים לו ולהוסיף משלו. הדבר החשוב הוא לא היכן בדיוק עובר הגבול אלא עצם העובדה שיש לכל אדם גבול ברור.

כל הנאמר כאן חשוב שבעתיים כאשר מדובר בקשר שבין עובדת לבין המנהל שלה, כאשר היחסים בינה לבינו הם יחסי תלות. במצב כזה קיים קושי גדול להציב גבולות – זאת במיוחד אם מדובר במנהל שהוא גם נחשב כסמכות הלכתית ו/או מוסרית. אולם גם אם לא כל אחת תצליח לשמור על הגבולות שקבעה לעצמה במלואם, עצם המודעות שלה לכך תקל עליה לזהות מצבים חריגים שיש בהם פוטנציאל בעייתי ולפנות לייעוץ מתאים.

38. ע"י במאמרו של הגר"ש גורן זצ"ל (תחומין כו, עמ' 241) על ישיבה מעורבת של משפחות בחתונות. ועי' שו"ת באהלה של תורה ח"א סי' ט אות ד.

ועי' ת"י שמות יב, מז, שם נכתב (בתרגום לעברית) בענין קרבן הפסח: "כל העדה של ישראל מתעורבים זה עם זה משפחה עם משפחה אחרת לעשות אותו". ועי' רמב"ם, הל' קרבן פסח פ"ב ה"ד. ועל כך עי' שו"ת אגרות משה או"ח ח"א סי' מא.

39. בשעת הדחק, עי' שו"ת באהלה של תורה שם.

נספח ב – למעביד: "לא תעמוד על דם רעך"

בעניין מניעת 'הטרדות'

נושא ה"הטרדות" המגיעות לעתים קרובות גם לפגיעות מיניות ממשיות, מכוסה בצורה טובה למדי על ידי החוק למניעת הטרדה מינית, ובאם מצרפים אליו גם את הגבולות ההלכתיים, ובעיקר הקפדה על לבוש צנוע ועל איסורי "ייחוד" ו"נגיעה" – הדבר מועיל הרבה יותר. חשוב להיות מודעים לכך, שבכל חברה, ובכל מקום עבודה, עלול להימצא אדם עם סטייה כלשהי. אותו אדם נראה "נורמאלי" לחלוטין ואיש אינו יודע מה מתרחש בלבו פנימה. הסטייה לא נובעת מכשל חינוכי אלא מבעיה נפשית; גם יראת שמים (אמיתית!) איננה ביטחון מוחלט, וזהירות נדרשת תמיד.

חשוב להדגיש כמה נקודות מתוך החוק למניעת הטרדה מינית (יש לקרוא אותו במלואו). ההגדרות של 'הטרדה' – מגדירות גבולות. אולם בנוסף לכך יש בחוק גם עקרונות מעשיים הבאים ליצור את המודעות של כל אחד ואחד, ואף של קבוצת העובדים יחד, למניעת תופעות פסולות. החוק מטיל על המעביד את האחריות למניעת הטרדות במקום העבודה, ומכך מתחייבים האמצעים הבאים:

1. יש לתלות את התקנון למניעת הטרדה במקום בולט במקום העבודה.
2. על המנהל לשוחח על כך עם ציבור העובדים, הן ברמה האישית והן ברמה הקבוצתית. מומלץ לקיים רענון פעם בשנה, הן בכתב והן בע"פ.
3. על ההנהלה למנות נציב תלונות שאתו אפשר לשוחח בדיסקרטיות על דברים חריגים או מדאיגים (מכיוון שרוב הפגיעות הן בנשים, רצוי למנות לכך אישה).

במצב בו כולם מודעים לגבולות הנדרשים, קל מאד לכל אחד לזהות התנהגות חריגה, הן אצל עצמו והן אצל זולתו, ולפעול בהתאם כדי למנוע תקלות.

נספח ג – קוד התנהגות במקומות עבודה

איש/אשת ציבור ומעסיקים/ות בקשרי עבודה עם בני המין השני⁴⁰

1. הקוד מתייחס לאישי ציבור הנמצאים בקשרי עבודה עם בני המין השני. מטרתו למנוע היווצרות קשרים רומנטיים, פגיעות והטרדות מיניות, ואף האשמות שווא.
2. מפגש בין איש לאישה צריך לעמוד ב-3 תנאים, שכל הסעיפים שיפורטו הם הדגמה והרחבה שלהם:
 - א. **אופי המפגש:** שמירה על אווירה רשמית ועניינית, כך שהמפגש לא ייצור או יזמין קרבה חברתית יתירה או תחושה מדומה של קרבה כזאת.
 - ב. **תנאי המפגש:** הימנעות מכל מצב היוצר רמה גבוהה של אינטימיות, המאפשר התרחשות של אירוע לא רצוי או חשד לכך שהתרחש אירוע כזה.
 - ג. **הימנעות מסודיות:** הימנעות מהסתרת הפגישה.
3. יש לתלות את ההנחיות הנ"ל במשרד, או לפרסמן בצורה בולטת באינטרנט של מקום העבודה.

מקום

4. **פגישה בארבע עיניים** – תתקיים רק בזמן שנמצאים בסביבה אנשים נוספים. יש לדאוג לאפשרות סבירה לכך שאנשים נוספים ידעו מה מתרחש בחדר, על ידי אחת מהדרכים הבאות: השארת דלת פתוחה במקצת, ישיבה בחדר עם חלון משקיף לרחוב, נתינת רשות לסובבים להיכנס לחדר בכל עת, התקנת דלת שקופה או התקנה של מצלמה פעילה שיש לאחרים גישה אליה.
5. **ביקור בית** – רק במקרה חריג שיש הכרח מוכח לכך, ובנוכחות בוגר נוסף בבית, כשהוא ער.
6. **אינן לקיים פגישה בגן, מסעדה, בית קפה או מלון** – אא"כ היא רבת משתתפים.

40. מסמך זה נכתב על ידי ועדה שהוקמה ביוזמתו של הרב שמואל אליהו, וחבריה, מלבדו, היו: הרב אליהו בלומנצווייג, הרב יהושע שפירא והרב עזריאל אריאל, תוך התייעצות מקצועית עם הפסיכולוגיות דבי גרוס ומרים שפירא ועם עו"ס חדרוה אריאל.

7. נסיעות משותפות:

- א. יש להימנע מנסיעות משותפות (ללא בני הזוג) באופן קבוע.
- ב. אין לשבת יחד בקדמת הרכב או בישיבה צפופה של גברים ונשים מאחור.
- ג. אין לנסוע יחד בנסיעה בין עירונית ו/או בשעות החשיכה. אם הדבר הכרחי כגון: במקומות שאין בהם תחבורה ציבורית סדירה, ניתן לנסוע ביחד רק בצירוף התנאים הבאים: באופן חד פעמי, בנסיעה קצרה וכאשר התאורה הפנימית ברכב דולקת.
8. **ימי גיבוש:** אין להשתתף בימי גיבוש משותפים לגברים ולנשים (ללא בני הזוג) אם הם מתקיימים באווירה קלילה ו/או קרבה חברתית יתרה בין הגברים לבין הנשים.

זמן

9. **שעת המפגש** – אין לקיים פגישה לאחר השעה 22:00, אלא אם כן היא רבת משתתפים.
10. **משך המפגש:** יש להגביל מראש את משך המפגש. בנושאים אישיים – 45-60 דקות לכל היותר. בנושאים **מקצועיים** – 60-90 דקות לכל היותר.
11. **מספר המפגשים בנושאים אישיים** – יוגבל לשלושה מפגשים, אח"כ יש להעביר את הטיפול לאיש מקצוע שמתמחה בכך. כאשר יש צורך חיוני בשיחה נוספת, יש לצרף אדם נוסף למפגש הייעוץ או לשוחח בטלפון.

אופי המפגש

12. **סגנון הישיבה** – אין לשבת בפינת ישיבה סלונית וכדו'. על המשתתפים לשבת על כסאות משני עברי שולחן, למעט זמן מועט הכרחי שבו צריכים המשתתפים להתבונן ביחד במחשב וכדו'.
13. **סגנון הדיבור** – השיחה צריכה להיות עניינית. יש להימנע ממחמאות אישיות, משאלות ומהערות אינטימיות ורגשיות, משיתוף בדוגמות מהחיים הפרטיים וכדו'. יש להימנע משימוש בשפה שעלולה להתפרש כהבעת קרבה, כשפה לא נקייה או כפגיעה בעולמו הפרטי של האחר.
14. **הימנעות מכל מגע וקרבה גופנית** – יש לכבד את המרחב הפרטי של השני ולא לשבת/לעמוד קרוב מידי.

15. **טיפול מקצועי:** כאשר איש ציבור עוסק, בנוסף לתפקידו הציבורי, גם במקצוע שיש בו מרכיב של ייעוץ, כמו: פסיכולוגיה, ייעוץ זוגי, עריכת דין וכדומה, יש מקום לגמישות בסעיפים 10-11 בפרק "זמן" לעיל. אך זאת בתנאי שעיסוק זה מוגדר ומובחן על ידי תשלום והנפקת קבלות כחוק; ובתנאי שיישמרו בו כל כללי הזהירות והאתיקה הנדרשים באותם מקצועות.

תקשורת אלקטרונית (דוא"ל, מסרונים, ווטס-אפ וכדו')

16. **מסרים אישיים** – אין לשלוח מסרים בעלי אופי אישי.
17. **שעות** – הודעות אלקטרוניות תישלחנה רק עד שעה 22:00 מלבד הודעות הכרחיות ביותר או קבוצתיות בעלות אופי טכני.
18. **אי מחיקה** – תכתובת עם בני המין השני לא תימחקנה כל עוד הודעות אחרות נשמרות.

הימנעות מסודיות

19. **יידוע אנשים נוספים** – כל פגישה עם בני המין השני תהיה בידיעת המזכיר/ה, בני/בנות הזוג של המשתתפים ו/או אדם אחר.
20. **נוכחות בני הזוג של המשתתפים** – כאשר בן/בת הזוג של אחד המשתתפים נוכח/ת בפגישה, אין צורך בשמירה על חלק גדול מן הדוגמות שהובאו לעיל.
21. **רישום הפגישות** – יש לציין את הפגישות ביומן איש הציבור ולא למחוק אותן כלל.

טיפול במקרה תלונה

22. **חזקת חפות למי ששומר על הכללים הללו** – במקרה בו תתקבל תלונה על איש ציבור, סביר להניח שיהיה יחס ישר בין רמת ההקפדה של איש הציבור על כללים אלו, לבין חזקת החפות ורמת האמון לה הוא יזכה במהלך בירור התלונה.
23. **משטרה** – בכל מקרה בו מישחו חש פגיעה ו/או קיים חשש לעבירה פלילית – הוא יכול לפנות למשטרה.